

УДК 37.091.33-028.22

О.Г. Богославец, Н.О. Бойко

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ» У КУРСІ «РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

У статті сформовано основні підходи до викладення студентам головних демографічних проблем сьогодення. Визначено основні наукові напрями аналізу і прогнозування демографічної ситуації в Україні та у її регіонах.

Ключові слова: демографічна ситуація, народжуваність, смертність, природний приріст, вікова структура, міграції.

O. Bogoslavets, N. Boiko

MODERN APPROACHES TO THE TEACHING OF A THEME «DEMOGRAPHIC SITUATION IN UKRAINE» IN THE COURSE «REGIONAL ECONOMY»

This article defines the main approaches to teaching major demographic problems of nowadays. The article presents the basic scientific approaches to the analysis and prediction of the demographic situation in Ukraine and its regions.

Keywords: demographic situation, fertility, mortality, natural growth, age structure, migrations.

О.Г. Богославец, Н.А. Бойко

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ ТЕМЫ «ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В УКРАИНЕ» В КУРСЕ «РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

В статье сформированы основные подходы к изложению студентам главных демографических проблем современности. Определены основные научные направления анализа и прогнозирования демографической ситуации в Украине и её регионах.

Ключевые слова: демографическая ситуация, рождаемость, смертность, естественный прирост, возрастная структура, миграции.

Вступ. Для забезпечення сталого розвитку країни та її регіонів одним із визначальних чинників є демографічний. Сучасна демографічна ситуація в Україні відрізняється гостротою та напруженістю. Для її покращення та досягнення демографічного розвитку необхідною умовою є підвищення якості життя населення, збереження й відтворення його біологічного і трудового потенціалу.

Розв'язання найголовніших демографічних проблем є одним із найактуальніших завдань українського суспільства. Саме тому дослідження студентами характеру проявів сучасних демографічних процесів в Україні є дуже важливим у викладанні курсу «Регіональна економіка».

Вихідні передумови. Вирішенням проблем соціально-демографічного і трудового потенціалу займаються провідні фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Вивченню впливу демографічної ситуації на економіку країни присвячено багато наукових праць таких вітчизняних учених, як Е.М. Лібанова, О.М. Бородіна, Т.А. Заєць, С.І. Дорогунцов, М.І. Фащевський, Я.Б. Олійник та ін. Актуальність зазначених проблем вимагає більшої уваги у плануванні навчального процесу з дисципліни «Регіональна економіка» у ВНЗ.

Метою статті є аналіз демографічної ситуації в Україні та формування основних підходів до викладення студентам головних демографічних проблем сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Демографічна ситуація — це прояв особливостей відтворення насе-

лення за основними його процесами в конкретному часі та регіоні. Вивчення демографічної ситуації у курсі регіональної економіки доцільно починати з дослідження динаміки кількості населення. Для цього необхідно порівняння статистики щодо кількості населення протягом 1913-2015 рр. Зазначимо, що у 1913 р. у межах сучасної України проживало 35,2 млн осіб. За різними джерелами, під час Першої світової і громадянської війн, колективізації сільського господарства, репресій, штучного голодомору, Другої світової війни Україна втратила близько 20 млн осіб. Післявоєнний період відзначався прибуттям населення в Україну з інших республік колишнього СРСР, однак його кількість була значно меншою за масову міграцію українців на новобудови Сибіру, Далекого Сходу та цілині землі Казахстану. Довоєнного рівня населення України (40,6 млн осіб) досягло лише у 1956 р.

Починаючи з другої половини ХХ ст., населення збільшувалося за рахунок механічного приросту, а природний приріст істотно зменшувався [1]. Найбільша кількість населення була зафіксована в 1993 р., коли в Україні проживало 52 млн 244 тис. осіб. У наступні роки вона почала зменшуватися. За даними Всеукраїнського перепису на 05.12.2001 р. на території України проживало 48 млн 457 тис. осіб. Станом на 01.01.2014 р. кількість жителів становила 45 млн 419,8 тис. Таким чином, населення сучасної України скоротилося у порівнянні з 1993 р. майже на 6,8 млн осіб. За кількістю населення у Європі Україна займає 6-те місце, серед країн світу — 30-те.

За даними Держкомстату України на 01.01.2015 р. населення України становило 42 млн 928,9 тис. осіб. (без урахування анексованої території АР Крим та м. Севастополя).

Актуалізуємо увагу студентів, що сучасну демографічну ситуацію в Україні обумовлює ряд таких чинників: природний рух населення, його вікова і статева структура, міграції населення, а також історичні та соціальні фактори.

Природний рух населення – це зміна кількості населення у результаті народжуваності і смертності. Аналіз наведених у табл.1 статистичних матеріалів засвідчує, що для України в період 1960-1990 рр. було характерним зниження природного приросту. 1991 р. став переломним у формуванні української нації. Вперше в історії країни смертність перевищила народжуваність. Природний приріст став від'ємним, почалася депопуляція і природне зменшення населення. Найнижчі показники природного приросту в Україні були зафіксовані у 2000 та 2005 рр.

Таблиця 1

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення України, на 1000 осіб

Рік	Кількість населення	Кількість померлих	Природний приріст
1960	20,5	6,9	13,6
1970	15,2	8,8	6,4
1980	14,8	1,3	3,5
1990	12,7	12,1	0,6
1991	12,1	12,9	-0,8
2000	7,8	15,3	-7,5
2005	9,0	16,6	-7,6
2010	10,8	15,2	-4,4
2014	10,8	14,7	-3,9

Результатом аналізу статистичних матеріалів повинні стати висновки студентів щодо перебігу процесів відтворення українського населення. Воно відзначається: різким зниженням народжуваності, високими показниками смертності та від'ємним природним приростом.

Важливим, на нашу думку, має стати оперативний моніторинг студентами динаміки демографічних процесів в Україні. Тому звертаємо увагу студентів на регіони з низьким природним приростом, а також на регіони з відносно високими для України значеннями цього показника (табл.2) [1]. Так, за даними Інституту демографії, у 2014 р. тільки місто Київ (5042 особи) та області України: Закарпатська (3615), Рівненська (2790), Волинська (1077 осіб), Чернівецька (83 особи) мають позитивний природний приріст.

Одним із цікавих демографічних показників, що обумовлює негативний характер перебігу демографічних процесів у країні, є вік матерів. Аналізуючи зазначений показник, акцентуємо увагу студентів, що впродовж останніх 20 років спостерігається

чітка тенденція до «старіння материнства». Про це свідчить середній вік перших народжень, який у 2000 р. становив 22 роки, а з 2008 р. – 25 років.

Таблиця 2

Природний приріст населення України, на 1000 осіб (2014 р.)

Область	Низький природний приріст	Область	Високий природний приріст
Чернігівська	-10,2	Закарпатська	+2,8
Донецька	-8,4	Рівненська	+2,1
Сумська	-8,0	Волинська	+0,9
Полтавська	-7,1	Чернівецька	+0,1
Черкаська	-6,7	Івано-Франківська	-0,6
Кіровоградська	-6,2	Львівська	-0,9
Луганська	-5,1	м. Київ	+1,7
Київська	-4,3		

У 2014 р. показник числа матерів, які народжують у віці 30-35 років, перевищив показник числа матерів, які народжують у віці 15-19 років. Двадцять років тому співвідношення таких показників становило 2:3, а з 2011 р. воно змінилося до співвідношення 2:1. Також, з 2011 р. кількість матерів, що народжують у віці 25-29 років, стала вже більшою за кількість матерів, що народжують у віці 20-24 років, а двадцять років тому показники зазначених вікових груп різнилися майже вдвічі.

Зростання народжуваності (починаючи з 2005 р.) в останні роки пов'язане, в тому числі, із соціальними виплатами. Слід зауважити, що більш позитивний ефект характерний для сільської місцевості.

За оцінкою фахівців, у найближчі роки народжуваність матиме тенденцію до зменшення, що обумовлено її спадом у 1990-ті рр. Протягом нинішнього часу саме жінки зазначеного періоду вступають у дітородний вік. Дану ситуацію можуть поліпшити матері, яким виповнилося 35-40 років, що вирішили мати другу чи третю дитину. Але їх недостатньо для того, щоб компенсувати «провал» 1990-х рр. Додатковий спад народжуваності слід очікувати і після того, як Верховна Рада у квітні 2014 р. зменшила виплати при народженні малюків (виплати за другу, третю дитину та ін. становлять 41 тис. гривень, а не 60 та 120 тис. гривень, як раніше).

За підрахунками демографів, для того, щоб народжуваність перевищувала смертність, на дві жінки повинно припадати п'ятеро дітей. На сучасному етапі цей показник становить лише три дитини на дві жінки.

Аналізуючи зі студентами регіональні відмінності показників смертності населення, слід зазначити, що вони в останні роки становили 14,5-14,6 %. Аналогічні показники фіксувались в Україні в 1940 р. Найнижчі значення смертності спостерігались для періоду 1958-1960 рр. – 6,9 %. Смертність в Україні тоді була нижчою (у %), ніж у Великобританії (11,5), ФНР (12,0), США (9,5). А максимальні значення

ня цього показника були зареєстровані в Україні в 2005 р. – 16,6 % [2].

У 2013 р. найвищими показниками смертності (у %) відзначались: Чернігівська (18,7), Сумська (16,9), Кіровоградська області, найнижчими – м. Київ (9,9), Закарпатська (11,8), Рівненська (12,6), Івано-Франківська (12,6) області [1]. Україна щорічно втрачає близько 700 тис. осіб, причому третину з них складають люди працездатного віку.

Рівень смертності в Україні перевищує середньоєвропейські показники вдвічі, а рівень передчасної смертності – втричі. Причому, показник смертності чоловіків у віці 25-44 років перевищує аналогічний показник жінок у тому ж віці [2].

Середня тривалість життя в Україні – 68 років, жінок – 74, чоловіків – 62 роки. За цим показником Україна займає 150 місце серед 223 країн [3]. Тривалість життя чоловіків в Україні на 12 років менша, ніж жінок. Українські чоловіки живуть також на 13 років менше, ніж чоловіки у Європі.

Саме тому серед студентів дуже актуальною є пропаганда здорового способу життя, занять спортом, боротьби зі шкідливими звичками тощо.

Тематичні карти, зроблені студентами, демонструють географію поширення позитивної та негативної динаміки кількості населення у розрізі областей України. Так, у 2013 р., лідерами за абсолютними показниками скорочення населення були Донецька, Дніпропетровська та Луганська області. Лідерами за приростом стали м. Київ, м. Севастополь, АР Крим, Волинська та Закарпатська області.

У порівнянні з абсолютними показниками динаміки кількості населення, відносні показники виглядають дещо інакше. За відносним скороченням населення лідерами стали Чернігівська, Сумська та Кіровоградська області, а найбільший природний приріст зафіксовано у м. Севастополі, м. Києві та Волинській області.

Звертаємо увагу студентів на показники позашлюбної народжуваності. За останнє двадцятиріччя в Україні відносний показник кількості народжених дітей поза шлюбом збільшився удвічі – з 11,2 % у 1990 до 22 % у 2014 р. Аналізуючи динаміку кількості новонароджених дітей поза шлюбом, слід зауважити, що більше 100 тис. дітей, які з'являються на світ в Україні, приречені на життя у неповній сім'ї. Із часів демографічної кризи, природний приріст населення був забезпечений за рахунок матерів, які наважилися народжувати дітей без батька і виховувати їх самостійно. Користуючись даними статистики, пропонуємо побудувати і проаналізувати відповідні графіки.

Зауважимо, що світові тенденції в останні десятиліття приводять до створення цивільних шлюбів та збільшення народження дітей поза шлюбом. Причому в деяких країнах Європи (Франції, Швеції, Норвегії, Ісландії, Бельгії, Іспанії, Словенії, Болгарії) частка народжених поза шлюбом перевищує частку народжених у шлюбі. У свою чергу, в Македонії,

Хорватії та Греції цей показник – найнижчий у Європі. Цікавим підґрунтям наведеним фактам слугує інтерактивна карта, побудована за даними Eurostat.

На демографічну ситуацію в Україні впливає також вікова структура. Віковий склад населення України має типові ознаки країн Європи. Середній вік населення країни – 42,2 роки [3]. Зазначимо, що середній вік населення залежить від двох основних факторів – природного приросту та тривалості життя. В Україні середній вік населення постійно збільшувався, що, в свою чергу, істотно вплинуло на процес старіння нації. Домінуючим чинником зазначеного явища в Україні стало не зростання тривалості життя, а перевищення смертності над народжуваністю. Регіональну вікову структуру населення у країні доцільно проаналізувати за електронними картами (на 01.01.2012 р). Дослідження показує, що наймолодшими областями є Закарпатська і Рівненська, де показники середнього віку мешканців – 36,5 та 36,8 років відповідно, а найвищий середній вік населення – у Чернігівській та Донецькій областях з показниками 42,9 та 42,2 роки відповідно. Для вікової структури чоловіків та жінок природним є те, що середній вік жінок на 5,2 років більше, ніж чоловіків. Пропонуємо студентам проаналізувати, використовуючи статистичні матеріали (табл.4), та зробити висновки щодо зміни чисельності різних вікових груп,

Таблиця 4

Вікова структура населення України, у %

Категорія населення	1936 р.	2001 р.	2014 р.
До працездатне	35	19,4	15
Працездатне	57	57,2	60
Після працездатне	8	23,4	25

Аналізуючи показники статеві структури населення України, слід зауважити, що країна очолює список держав світу, де кількість жінок істотно перевищує кількість чоловіків у співвідношенні: 54 % до 46 % відповідно. Аналіз статистичних даних має переконати студентів, що найбільший відсоток жінок – у Чернігівській області (55), найменший – у Закарпатській (52). У решті регіонів він близький до середнього (53-54 %). У міжпереписний період диспропорція між жіночим і чоловічим населенням зменшилася за рахунок його вирівнювання у сільській місцевості. Але в містах, переважно у старших вікових групах, вона, навпаки, – зросла.

На демографічну ситуацію в Україні впливають міграції. Серед мігрантів більше всього молоді та людей працездатного віку. У сільській місцевості проживає велика кількість пенсіонерів, оскільки багато людей працездатного віку виїжджає. В Україні еміграція перевищує імміграцію. Країна має від'ємне сальдо міграцій з Росією, США, Канадою, Ізраїлем, країнами Західної Європи; додатне сальдо – з Казахстаном, Азербайджаном, Грузією,

Вірменією та ін. Внутрішні міграції в Україні набагато більш масштабні, ніж зовнішні. Цей показник становить 97,5 на 10000 осіб, тобто майже 1 % громадян до 2014 р. змінював своє місце проживання [1]. Пропонуємо студентам визначити показники внутрішнього міграційного сальдо по областях України, а також визначити за статистичними даними «регіони-донори» та основні «регіони-реципієнти».

Щодо зовнішніх міграцій слід відмітити скорочення від'ємного міграційного сальдо із 47 тис. осіб у 2000 до 8 тис. осіб у 2004 р., а в наступні роки – зростання позитивного сальдо міграцій до 17 тис. осіб (2011 р.). Звісно, значні корективи в міграційні процеси внесла анексія Криму Росією та конфлікт на Донбасі. Це значно збільшило і змінило внутрішні та зовнішні міграційні потоки. Складно також за сучасних умов підрахувати реальний відтік українців у 2015 р.

Зовнішні міграційні процеси в розрізі областей демонструють попит іноземців на проживання у конкретній області та бажання серед її мешканців виїхати за межі України. Серед обох категорій населення найбільш популярними серед мігрантів є Харківська область та місто Київ. Найбільшими автохтонами є мешканці Рівненської та Хмельницької областей, а найменше іноземців прагне оселитися на Тернопільщині та Закарпатті. Найбільший міграційний приріст (в особах) був характерний для Києва (12939), Харківської (7827), Чернівецької (1279), а також Волинської і Дніпропетровської областей [1].

Рис.1. Скорочення поселенської мережі України

Висновок: скорочення на 342 населених пункти, або на 24 населені пункти у середньому за рік.

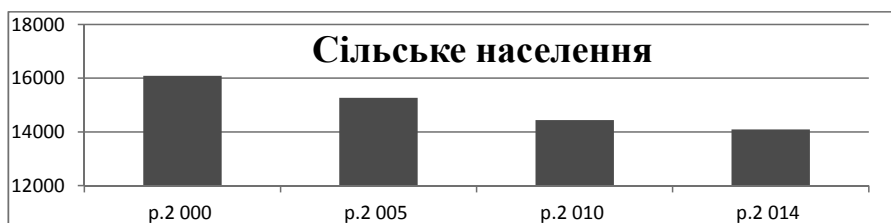

Рис.2. Зміна кількості сільського населення в Україні

Висновок: скорочення на 2 млн осіб, або на 143 тис. осіб у середньому за рік.

Аналіз показників демографічних процесів засвідчує невтішні висновки, до яких приходять студенти щодо наслідків погіршення демографічної ситуації в Україні упродовж останніх 10 років (рис.1). Це також засвідчують дані Інституту демографії про зменшення наявного населення у сільській місцевості (рис.2) та скорочення сільських населених пунктів.

Погіршення демографічної ситуації у сільській місцевості сприяли також негативні зміни соціальної інфраструктури, про що свідчать дані табл.5.

Таблиця 5

Зклади освіти і охорони здоров'я у сільській місцевості України

Зклади	2013 р.	2014 р.	Різниця у %
Загальноосвітні школи	14312	12101	-12,8
Дитячі садки	8,4 тис.	9,1 тис.	+16,7
Лікарні	707	114	-87,9
Амбулаторії та поліклініки	3056	911	-70,2
Станції швидкої допомоги	181	207	+14,4
Фельдшерсько-акушерські пункти	15459	14154	-8,4

При аналізі змін у соціальній інфраструктурі особливо вражає скорочення значної кількості лікарняних закладів та загальноосвітніх шкіл.

Особливо гостро у 2014-2015 рр. постала проблема переселенців. За різними оцінками, на 15.02.2015 р. понад 1 млн мешканців Донецької та Луганської областей вимушено змінили місце проживання, половина з них – діти, інваліди, особи похилого віку.

Найбільше переселенців сконцентровано в Донецькій, Харківській, Луганській областях, м. Києві, Запорізькій та Дніпропетровській областях. За даними ООН, у трьох перших регіонах розміщено 60,8 % переселенців (на 15.02.2015 р.), а в інших – ще 21,2 %, тобто шість регіонів України прийняли 82 % всіх вимушених переселенців.

Проведений аналіз статистичного матеріалу дозволяє студентам сформулювати висновки щодо сучасних демографічних процесів у часі та просторі, а також визначити причини перебігу тих чи інших демографічних явищ. На сучасну демографічну ситуацію в Україні впливали такі історичні події, як Перша і Друга світові війни, громадянська війна; анексія Криму Росією, проведення АТО на сході країни; Голодомори 1920-1922, 1932-1933, 1946-

1947 рр.; масові репресії 30-х, 40-х, першої половини 50-х рр. ХХ ст.; масова депортація людей. Крім зазначеного, на демографічну ситуацію в Україні вплинули соціальні фактори: рівень благополуччя населення, матеріальне забезпечення родини, умови життя, рівень забезпечення закладами соціальної інфраструктури тощо.

Висновки. Результатом зазначених досліджень студентів є створення навчальних мультимедійних презентацій, електронних карт, графіків, діаграм. Проведений студентами в малих творчих групах

аналіз засвідчує існування суттєвих відмінностей в умовах відтворення соціально-демографічного і трудового потенціалу та потребує подальшого більш глибокого і комплексного дослідження. Науководо-слідна робота студентів, яка здійснювалася під час вивчення теми «Демографічна ситуація в Україні», озброїла їх технологіями і вміннями творчого підходу до дослідження певних наукових проблем.

**Рецензент – доктор економічних наук
О.В. Ольшанська**

Література:

1. Населення України за 2012 рік: Демограф. щорічник. – К.: Держкомстат України, 2013. – 448 с.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html> <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Лібанова Є.М. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України: Доповідь на міжнарод. наук.-практ. конф. «Внутрішньо переміщені особи в Україні: реалії та можливості» / Є.М. Лібанова: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/public.html>
3. Населення України. Імперативи демографічного старіння: Кол. монограф. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2014. – 288 с.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf

УДК 378.147

К.Б. Борисенко, Н.Л. Кравчук

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

У статті проведено аналіз тематичної структури дистанційного навчання географічного спрямування в Україні. Визначено особливості галузевої структури географічної освіти та сучасний стан розвитку її у дистанційному вигляді.

Ключові слова: дистанційна освіта, дистанційний курс, інформаційні технології, географічна освіта.

K. Borysenko, N. Kravchuk

GEOGRAPHIC EDUCATION IN UKRAINE: CHALLENGES OF DISTANCE LEARNING

The article analyzes the topical structure of distance learning of geographical direction in Ukraine. The features of the sectorial structure of geographical education and the current state of its development in distance form have been determined.

Keywords: distance learning, distance learning course, information technology, geographic education.

Е.Б. Борисенко, Н.Л. Кравчук

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УКРАИНЕ: ВЫЗОВЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье проведён анализ тематической структуры дистанционного обучения географической направленности в Украине. Определены особенности отраслевой структуры географического образования и современное состояние его развития в дистанционном виде.

Ключевые слова: дистанционное обучение, дистанционный курс, информационные технологии, географическое образование.